

EEN WAARDE-VERWACHTINGS BENADERING VAN PSYCHISCHE KLACHTEN BIJ WERKLOOSHEID

W.B. Schaufeli

I. *Inleiding*

Terwijl in de bijdragen van Buunk en Schabracq en van de Lee aan deze bundel de nadruk is gelegd op het feit dat werksituaties aanleiding kunnen vormen tot het ontstaan van psychische klachten, willen we in dit artikel laten zien dat ook juist de afwezigheid van werk dergelijke klachten kan doen ontstaan. Vooral de laatste jaren verschijnen er steeds meer publicaties over de psychische gevolgen van werkloosheid. Evenals eerder in de jaren 30, nam ook in de loop van de jaren 70 de belangstelling van psychologische onderzoekers voor het fenomeen werkloosheid toe. De reden hiervoor is snel gevonden in het massale karakter van de werkloosheid. In de periode 1970 tot 1975 werden er internationaal slechts acht empirische studies gepubliceerd over de effecten van werkloosheid op de psychische gezondheid. Tot aan 1980 steeg dit aantal tot 19, terwijl er in de eerste helft van de jaren 80 ongeveer 40 studies naar werkloosheidsstress zijn gepubliceerd. Naar het zich laat aanzien zet deze tendens zich voorlopig voort, mede doordat er steeds meer over longitudinaal onderzoek gepubliceerd wordt dat jaren geleden gestart is.

Alhoewel er recentelijk een duidelijke verbetering van de kwaliteit van het psychologisch werkloosheidsonderzoek te bespeuren valt (denk aan de zojuist genoemde longitudinale studies) kan er over het geheel genomen toch nogal wat op worden afgedongen (Schaufeli, 1986). Dit geldt niet alleen voor statistische en methodologische aspecten, zoals te geringe testbetrouwbaarheid en ongerechtvaardigde causale uitspraken op grond van cross-sectioneel onderzoek, maar vooral ook voor het theoretisch kader. Of beter gezegd, het ontbreken ervan. Nagenoeg al het onderzoek is puur beschrijvend van aard. Dat wil zeggen dat de psychische gezondheid van een groep werklozen wordt vergeleken met die van een werkende controle-groep. Of -indien er van een longitudinale opzet sprake is- met de gezondheid op een ander tijdstip, wanneer de positie op de arbeidsmarkt van de respondenten veranderd is. Hooguit worden in het gangbare onderzoek een aantal risico-factoren geïsoleerd, zoals gebrek aan sociale ondersteuning, financiële problemen, weinig zelfvertrouwen en een sterke binding aan het werk. Kenmerkend is echter dat deze risico-factoren niet worden afgeleid uit één of andere theorie. Voor zover er sprake is van een

uitgewerkt conceptueel kader wordt dit alleen post hoc gebruikt om de onderzoeksresultaten te interpreteren.

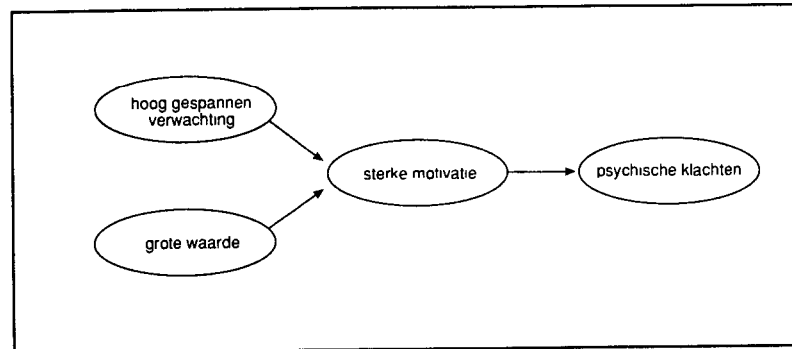
Binnen de beperkingen die eigen zijn aan beschrijvend onderzoek heeft de psychologische studie van het fenomeen werkloosheid echter wel degelijk wat opgeleverd (vergelijk Schaufeli, 1988, pp. 19-53). In de eerste plaats mag als vaststaand worden aangenomen dat werkloosheid leidt tot psychische klachten. Althans, bij lager geschoolde gehuwde mannen tussen de 30 en de 50 jaar. Deze groep is namelijk het meest intensief onderzocht in diverse landen. Meestal is daarbij gebruik gemaakt van een algemene maat voor psychische gezondheid, zoals de General Health Questionnaire, maar er zijn ook diverse studies die een relatie leggen met specifieke symptomen als depressie. Verder zijn er aanwijzingen dat de negatieve invloed van werkloosheid na verloop van tijd (ca. één a anderhalf jaar) afneemt, waarna er een zekere aanpassing aan de situatie plaatsvindt.

In de tweede plaats is komen vast te staan dat verschillende groepen werklozen anders op hun situatie reageren. *De* reactie van *de* werkloze op *de* werkloosheid bestaat niet. Dit komt zeer duidelijk naar voren bij schoolverlaters. Bij herhaling is gevonden dat werkloze schoolverlaters meer psychische klachten rapporteren dan hun werkende voormalige studiegenoten. Wederom geldt dit met name voor de lager geschoolden. Echter, anders dan bij volwassenen die hun baan zijn kwijtgeraakt komt dit niet door het negatieve effect van werkloosheid, maar door het *positieve* effect dat werken op hen heeft. Werkloosheid onder schoolverlaters leidt dus slechts in *relatieve* zin, in vergelijking met werkenden, tot een toename van psychische klachten. Een ander opvallend resultaat bij deze groep is het terugtrekgedrag van de arbeidsmarkt. Met name in Engels onderzoek (Ullah & Banks, 1985) wordt deze "labour market withdrawal" aangetroffen, hetgeen als een aanpassingsstrategie aan een tamelijk uitzichtloze situatie geïnterpreteerd kan worden.

De literatuur overziend leidt het geen twijfel *dat* werkloosheid aanleiding kan geven tot psychische klachten. Onduidelijk blijft echter *hoe* dat precies in z'n werk gaat. Met andere woorden, het mechanisme dat ervoor verantwoordelijk is dat sommigen wel en anderen géén problemen hebben met werkloosheid blijft vooralsnog onopgehelderd. In deze bijdrage zal geprobeerd worden om dit verschil in "vatbaarheid" voor psychische klachten bij werklozen te verklaren. Daartoe wordt een beroep gedaan op de uit de sociale psychologie afkomstige waarde-verwachtings (expectancy-value) benadering. Bovendien zal er rekening mee gehouden worden dat er zich bij verschillende groepen, zoals schoolverlaters en langdurig werklozen, andere processen voor kunnen doen.

II. De waarde-verwachtingsbenadering

De waarde-verwachtingsbenadering heeft een lange traditie in de sociale psychologie. Er zijn bekende namen als die van Lewin, Tolman, Rotter en Bandura mee verbonden. In feite gaat het bij de waarde-verwachtingsbenadering om een hele verzameling modellen waarbij motivatie een centrale rol speelt (Feather, 1982, 1988). Algemeen gesproken wordt verondersteld dat gedrag bepaald wordt door een combinatie van de gepercipieerde attractiviteit, of waarde van het doel, en de verwachting dat het doel ook daadwerkelijk bereikt kan worden. Toegepast op werkloosheid ziet dit er uit zoals weergegeven in Figuur 1.

Figuur 1. Het waarde-verwachtingsmodel

Een hoog gespannen verwachting ten aanzien van het vinden van een baan gekoppeld aan een grote waarde die men hecht aan betaald werk zal leiden tot een sterke motivatie om werk te zoeken. Wordt deze sterke motivatie, die zich met name uit in het veelvuldig solliciteren, echter keer op keer gefrustreerd door het uitblijven van succes op de arbeidsmarkt dan zal dit op den duur leiden tot psychische klachten (de gefrustreerde motivatie hypothese).

Beperkte empirische steun voor een dergelijk model is te vinden in Australisch (Feather & Davenport, 1981; Feather & Barber, 1983; Feather & O'Brien, 1987) en Brits (Ullah & Banks, 1985; Warr, Banks & Ullah, 1985) onderzoek. Daarbij moet echter wel worden aangekend dat het Australisch onderzoek retrospectief van aard is. Er werd aan de respondenten gevraagd hoeveel vertrouwen ze er aanvankelijk, bij het begin van hun werkloosheid, in hadden om een baan te vinden. Het Engelse onderzoek concentreert zich met name op het gedrag op de ar-

beidsmarkt (solliciteren) en laat de psychische klachten ten gevolge van een gefrustreerde motivatie buiten beschouwing.

Het onderzoek waarover in deze bijdrage wordt gerapporteerd is, in tegenstelling tot de bovengenoemde studies, longitudinaal opgezet. Dat wil zeggen, dat de waarde- en de verwachtings- component uit het model *voorafgaand* aan het solliciteren en het eventueel optreden van psychische klachten zijn gemeten. Bovendien wordt in het onderhavige onderzoek, anders dan in de Britse studies, het model in zijn totaliteit getoetst. Voordat de resultaten hiervan besproken worden zal eerst kort aandacht worden besteed aan de opzet van het onderzoek. Voor meer gedetailleerde informatie kan verwezen worden naar Schaufeli (1988; pp. 101-114).

III. *Opzet van het onderzoek*

Het onderzoek bestaat uit twee onafhankelijk van elkaar uitgevoerde longitudinale studies bij mensen met een HBO- opleiding. Deze specifieke groep is om drie redenen interessant:

1. Zoals reeds eerder opgemerkt is het meeste werkloosheidsonderzoek uitgevoerd onder *lager* geschoolden.
2. De omvang van de werkloosheid onder met name HBO-ers is drastisch gestegen van ca. 10.000 in 1980 tot meer dan 50.000 in 1984 toen het onderzoek van start ging. Daarna zette er overigens een onvoorziene daling in als gevolg van het feit dat de economie aantrok, waarvan vooral de werkloze HBO-ers profiteerden. Op dit moment zijn er ca. 45.000 HBO-ers zonder werk, hetgeen neerkomt op een werkloosheidspercentage dat ongeveer de helft is van het algemene landelijke percentage.
3. Last but not least zijn hoger opgeleide werklozen in psychologisch opzicht interessant om te onderzoeken. Er kan namelijk verondersteld worden dat deze groep meer intrinsiek gemotiveerd is dan lager geschoolden. In termen van de waarde-verwachtingsbenadering zullen ze dus een grote waarde hechten aan werk. Bovendien zou ook hun verwachting om een baan te vinden hoog gespannen kunnen zijn omdat de werkloosheid onder HBO-ers in vergelijking met andere groepen laag is, zoals we hierboven zagen. Deze beide factoren leiden volgens het model uit Figuur 1 tot een sterke motivatie om een baan te zoeken. Dit zou hen extra vatbaar maken voor psychische klachten indien het gestelde doel na verwoede pogingen niet wordt bereikt. Anderzijds echter beschikken hoger opgeleide werklozen ook over een aanzienlijk psychologisch potentieel om op adequate wijze met hun situatie om te gaan. Verondersteld kan bijvoorbeeld worden dat ze geleerd hebben om produc-

tief met hun vrije tijd om te gaan.

Studie 1: Schoolverlaters

Studie 1 vond plaats bij 1562 studenten afkomstig van zestien verschillende HBO-instellingen uit het Noorden des lands. Zij werden in 1984 kort vóór hun eindexamen benaderd; 41% retourneerde de ingevulde vragenlijst (N=635). Er volgden vier follow-up's met telkens zes maanden ertussen, waardoor deze groep dus twee jaar gevolgd is. Het percentage uitvallers is met 20% na twee jaar relatief gering, zeker gezien de grote (internationale) mobiliteit van deze groep na hun afstuderen. De steekproef is representatief voor de Nederlandse HBO-examinandi uit 1984 voor wat betreft hun geslacht en type opleiding.

Studie 2: Werklozen

Studie 2 vond plaats bij 1136 langdurig werklozen met een HBO-opleiding. Dat wil zeggen bij diegenen die langer dan één jaar bij het arbeidsbureau in Groningen of Leeuwarden stonden ingeschreven. Het responsepercentage is exact gelijk aan dat van Studie 1: 41% (N=467). De steekproef van Studie 2 is wat ouder, omvat meer vrouwen en is iets anders samengesteld qua type opleiding dan die van Studie 1. Afgezien van een lichte over-vertegenwoordiging van het aantal respondenten met een pedagogische opleiding, is de groep uit Studie 2 representatief voor de langdurig werklozen. Bij Studie 2 die in 1985 van start ging is slechts één vervolgmeting verricht, en wel na één jaar (18% uitvallers).

Kijken we naar het aantal werklozen bij Studie 1 dan zien we hun aantal met iedere volgende follow-up verder afnemen. Na een half jaar waren 195 schoolverlaters (36%) zonder werk, na één jaar waren dit er 64 (20%), na anderhalf jaar 20 (11%) en tenslotte na twee jaar nog maar negen (7%). Naar verhouding is het aantal werklozen dat bij de follow-up meting van Studie 2 nog steeds werkloos was veel groter, namelijk 110 (42%). Het gaat hierbij trouwens steeds om personen die *onafgebroken over de gehele periode* werkloos waren. Werklozen die tijdelijk hebben gewerkt of een opleiding hebben gevolgd zijn hier buiten beschouwing gelaten. Voor onze analyses zijn alleen "zuivere" groepen werklozen van belang. Gezien het geringe aantal werklozen bij de laatste twee vervolgmetingen van Studie 1 is besloten om deze groepen niet in de analyse te betrekken. We concentreren ons in het navolgende dus op drie groepen: schoolverlaters die een half respectievelijk één jaar werkloos zijn, en zéér langdurig werklozen die minimaal twee jaar buiten het arbeidsproces staan.

IV. Resultaten

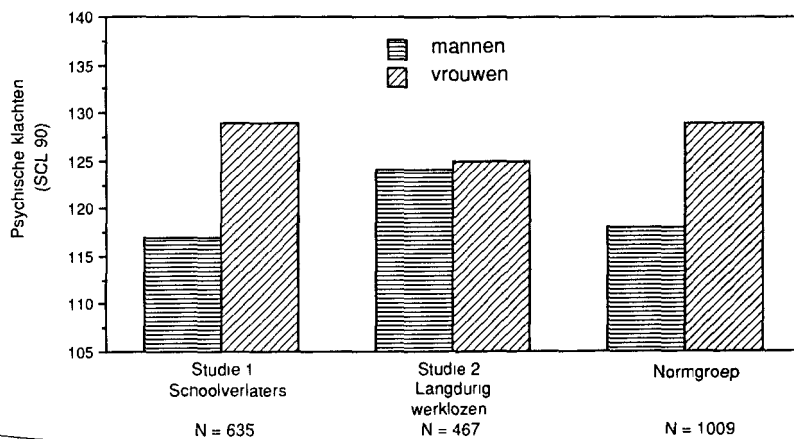
De resultaten zullen in twee gedeelten worden besproken. In het eerste gedeelte wordt op het niveau en het beloop van de psychische klachten ingegaan. Dit biedt een noodzakelijke achtergrond waartegen de analyse van het waarde-verwachtings- model geplaatst moet worden. Deze analyse komt in het tweede gedeelte aan bod.

Werkloosheid en psychische klachten

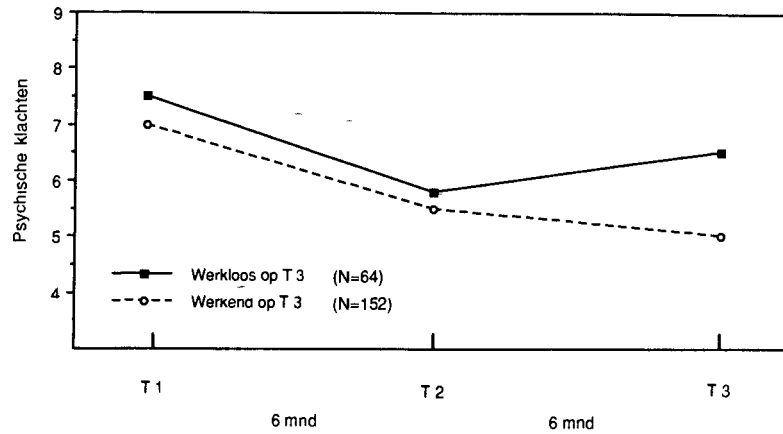
In Figuur 2 is het gemiddelde psychische klachtenniveau van de schoolverlaters (Studie 1) en de langdurig werklozen (Studie 2) vergeleken met dat van de normgroep uit de testhandleiding van de Symptom Checklist-90 (SCL-90) (Arrindell & Ettema, 1986). Dit instrument geeft volgens de handleiding een indicatie van "het algemene niveau van psychisch disfunctioneren over de recente tijdsperiode". De 90 items hebben betrekking op tal van psychische en psychosomatische klachten. Voorbeelden zijn: "Hoofdpijn"; "Je gemakkelijk verveeld of geïrriteerd voelen"; "Een onrustige en gestoorde slaap"; en "Het gevoel in de put te zitten".

Vergeleken met de normgroep rapporteren alleen de langdurig werkloze mannen significant meer psychische klachten ($t_{(618)}=2.3$; $p<.05$). Verder is het typische geslachtsverschil (vergelijk Briscoe, 1982), namelijk dat vrouwen méér klachten rapporteren dan mannen, in de langdurig werkloze groep afwezig.

Figuur 2 geeft de uitgangssituatie weer bij het begin van beide studies. Hoe ziet het beloop van de psychische klachten bij werkenden en werklozen op de vervolgmetingen er nu precies uit? Figuur 3 geeft hiervan een overzicht bij Studie 1.

Figuur 2. Het niveau van psychische klachten

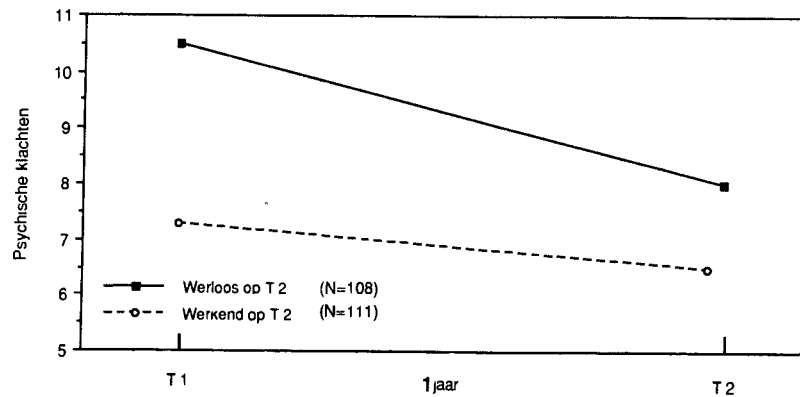
Figuur 3. Psychische klachten bij schoolverlaters (studie 1)

Zoals op grond van de literatuur verwacht kon worden daalt het niveau van psychische klachten bij diegenen die een baan vinden. Echter, bij de werklozen is deze daling gedurende het eerste halve jaar even snel. Een variantie-analyse met herhaalde metingen (T_1 - T_2) wijst uit dat het tijdseffect significant is ($F_{(1,368)}=39.65$; $p<.001$), doch het tijd-arbeidsmarktpositie interactie-effect niet. Het hoofdeffect dat betrekking heeft op de arbeidsmarktpositie is eveneens niet significant. Na één jaar zien we wel het verwachte patroon van een relatieve toename van de psychische klachten van werklozen in vergelijking met die van werkenden, zoals dat in de inleiding geschetst is. Bij de werkende schoolverlaters zet de verbetering van de psychische gezondheid door, terwijl het klachtenniveau zich bij de werklozen stabiliseert. Per saldo vinden we dan één jaar na het eindexamen op T_3 een significant verschil tussen beide groepen ($t_{(196)}=2.31$; $p<.05$).

Bij de langdurig werklozen treffen we een geheel ander beeld aan (Figuur 4).

Opvallend in deze Figuur is het grote verschil tussen diegenen die op T_2 een baan gevonden hebben en diegenen die werkloos zijn gebleven. De herintreders op de arbeidsmarkt hebben minder psychische klachten dan diegenen die werkloos blijven, onafhankelijk van het tijdstip waarop de klachten gemeten zijn ($F_{(1,166)}=5.55$; $p<.05$). Met andere woorden, de toekomstige herintreders hadden reeds a-priori een betere psychische ge-

zondheid dan de toekomstige zéér langdurig werklozen. De psychisch meest gezonde langdurig werklozen hebben een grotere kans op een baan dan hun minder gezonde lotgenoten. De significante daling van de klachten bij de werklozen ($t_{(109)}=3.01$; $p<0.01$) duidt op een aanpassingseffect, zoals dat in de literatuur vaker gerapporteerd is.

Figuur 4. Psychische klachten bij langdurig werklozen (studie 2)

In het voorafgaande is er slechts een summiere *beschrijving* gegeven van het niveau en het beloop van psychische klachten bij werklozen in vergelijking met werkenden. Er zijn twee belangrijke parallellen met de onderzoeksliteratuur gevonden. Ten eerste, de werkloze schoolverlaters vertonen na ongeveer één jaar relatief meer klachten dan hun werkende leeftijdsgenoten omdat bij de laatstgenoemden een verbetering van de psychische gezondheid opgetreden is. Ten tweede kwam naar voren dat zéér langdurig werklozen zich aanpassen aan hun situatie en minder psychische klachten rapporteren. Daarenboven bleek dat het hebben van psychische klachten leidt tot het voortduren van de werkloosheidssituatie.

Tot nu is de aandacht uitsluitend uitgegaan naar verschillen *tussen* groepen. In de rest van het betoog gaat het om verschillen *binnen* de groep werklozen. Zo wordt in het onderstaande geprobeerd om een verklaring te vinden voor het verschil in "vatbaarheid" voor psychische klachten bij werklozen, daarbij gebruikmakend van de waardeverwachtingsbenadering.

Waarde, verwachting en psychische klachten

Roepen we nog een keer het waarde-verwachtings model in herinnering, dan speelden daarin vier variabelen een rol: waarde, verwachting, motivatie en psychische klachten.

Deze variabelen zijn als volgt geoperationaliseerd. Voor de verwachting ten aanzien van het vinden van een baan is een kanschatting gevraagd variërend van 0 tot 100%. De waarde-component is zowel in positieve als in negatieve zin bepaald door respectievelijk op een zes-puntsschaal te vragen naar het belang van een baan ("Hoe belangrijk is het hebben van een betaalde baan voor u?") en naar de "waarde" van de werkloosheid. Deze laatste viel uiteen in een vraag naar de beleving van de werkloosheid ("Hoe vindt u het om werkloos te zijn?"), eveneens te scoren op een zes-puntsschaal, en een vragenlijst van zes items die de houding ten aanzien van niet-werken en het ontvangen van een uitkering meet ($\alpha = .72$). Het aantal sollicitaties in de afgelopen zes maanden en de tijd die besteed is aan het zoeken naar werk ("Hoeveel tijd besteedt u aan het zoeken naar werk?"), wederom op een zes-puntsschaal te scoren, worden beschouwd als indicatoren voor de motivatie om werk te zoeken. De operationalisering van de psychische klachten middels de SCL-90 is reeds aan de orde geweest ($\alpha = .84$).

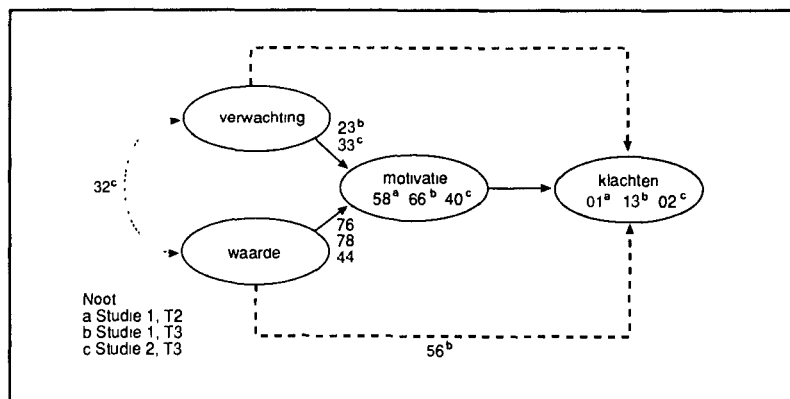
Als analyse-methode is voor LISREL gekozen (Jöreskog & Sörböm, 1984). Deze methode heeft drie voor ons doel belangrijke eigenschappen:

1. Er wordt met *latente* oftewel niet-geobserveerde variabelen gewerkt. In het waarde-verwachtingsmodel stellen de getekende ellipsen dergelijke latente variabelen voor (zie Figuur 1). Deze variabelen worden gemeten door geobserveerde of manifeste variabelen. Zoals hierboven blijkt is de motivatiecomponent door twee, en waardecomponent door drie indicatoren gemeten.
2. LISREL geeft schattingen van de *sterkte* van de relaties tussen de latente variabelen. In de onderstaande figuren staan steeds de gestandaardiseerde LISREL-schattingen. Dat wil zeggen de waarde van de padcoëfficiënten na standaardisatie van de variantie van de latente variabelen op 1. Kwadratering van de waarde van de padcoëfficiënt levert het percentage verklaarde variantie op dat in de figuren in de desbetreffende ellips is weergegeven. De niet-significante coëfficiënten zijn in principe weggelaten omwille van de overzichtelijkheid.
3. Er vindt een *toetsing* plaats van de mate waarin het gepostuleerde theoretische model past bij de empirische data-set. Dit maakt het bijvoorbeeld mogelijk om te onderzoeken of een alternatief gewijzigd model wellicht beter past. De "fit" van het model wordt uitgedrukt in een Chi^2 waarde met tussen haakjes het aantal vrijheidsgraden. De bijbehorende p-waarde geeft de toevalswaarschijnlijkheid van deze statistiek aan. Hoe *hoger* deze waarde des te beter het model past. De relatieve "fit" van twee modellen kan getoetst worden door de beide Chi^2 -waarden van elkaar af te trekken. Is dit verschil (ΔChi^2) significant

dan past één van beide modellen beter.

Vanwege de duidelijkheid zijn alleen de meest essentiële gegevens in Figuur 5 opgenomen. Dit betekent dat de manifeste variabelen zijn weggelaten. Overigens bleek dat deze geobserveerde variabelen steeds sterk verbonden waren met de latente concepten. Dat wil zeggen dat de padcoëfficiënten die van de (niet afgebeelde) manifeste naar de onderliggende latente variabelen lopen steeds significant zijn.

In Figuur 5 staan de resultaten met betrekking tot het waardeverwachtings model samengevat.

Figuur 5. Resultaten met betrekking tot het waarde-verwachtingsmodel

De ononderbroken lijnen en de met ^a aangeduide coëfficiënten hebben betrekking op het model zoals dat op de gegevens van T₂ van Studie 1 is getoetst. Alhoewel het model goed bij de data past ($\text{Chi}^2_{(14)}=14.75$; $P=.396$) is het resultaat van de analyse toch enigszins teleurstellend. Alleen de relatie tussen de waarde- en motivatiecomponent is significant. Hecht men veel waarde aan een betaalde baan en beschouwt men werkloosheid als onplezierig dan is men geneigd intensiever te solliciteren. Een tamelijk voor de hand liggend verband. Het model verklaart weliswaar meer dan de helft (58%) van de variantie van de motivatie maar slechts 1% van die van de psychische klachten.

Een half jaar later, als de schoolverlaters dus één jaar zonder werk zijn (T₃) ziet het model er iets anders uit. Nu zijn de directe paden van de waarde- resp. verwachtingscomponent naar de psychische klachten toege-

voegd (onderbroken lijnen en met ^b aangeduide coëfficiënten in Figuur 5). De fit van dit alternatieve model ($\text{Chi}^2_{(12)}=17.77$; $p=.252$) is significant beter (Delta $\text{Chi}^2_{(2)}=6.02$; $p<.05$) dan dat van het analoge model van T₂ ($\text{Chi}^2_{(14)}=23.79$; $p=.049$). In het alternatieve model van T₃ wordt dus verondersteld dat de verwachtings- en de waardecomponent de psychische klachten niet alleen indirect via de motivatie, maar ook *direct* beïnvloeden. Alleen bij de waardecomponent blijkt dit ook daadwerkelijk het geval te zijn. Diegenen die een grote waarde hechten aan betaald werk en werkloosheid als negatief ervaren hebben meer psychische klachten dan diegenen bij wie dat minder het geval is. De waarde-component heeft naast een geringe indirecte door de motivatie gemedieerde invloed dus ook een sterke directe invloed op het klachtenniveau. Naast de waardecomponent speelt nu ook de verwachtingscomponent een rol bij het verklaren van de motivatie om een baan te zoeken. Deze rol is echter zéér bescheiden en op de keeper beschouwd niet significant ($t_{(64)}=1.68$; $p<.10$). Waarom deze padcoëfficiënt desalniettemin in de Figuur is opgenomen zal verderop duidelijk worden. Uit deze analyse volgt, dat een hoge succes-verwachting en een grote waarde die aan betaald werk wordt gehecht, *onafhankelijk* van elkaar de motivatie om werk te zoeken positief beïnvloeden. Dit is conform de verwachting. De gefrustreerde motivatie hypothese gaat echter ook bij langer durende werkloosheid bij schoolverlaters niet op. Dit is des te opvallender omdat het gemiddelde aantal sollicitaties wel significant toeneemt van ca. acht in het eerste half jaar tot ca. twaalf in het tweede halve jaar van de werkloosheid ($t_{(63)}=-3.04$; $p<.01$). Het verhoogde aantal afwijzingen heeft kennelijk, anders dan een sterk arbeidsethos, geen negatief effect op de psychische gezondheid.

De analyse van het waarde-verwachtingsmodel bij de langdurig werklozen uit Studie 2 levert heel andere resultaten op. De fit van het oorspronkelijke model, zoals afgebeeld in Figuur 1, bleek relatief slecht ($\text{Chi}^2_{(14)}=32.30$; $p=.004$). Deze kon niet significant verbeterd worden door een analoge wijziging in het model aan te brengen als bij T₃ van Studie 1 door directe paden van de waarde- en verwachtingscomponent naar de klachten te trekken (Delta $\text{Chi}^2_{(2)}=.028$; n.s.). Veronderstelt men echter in plaats van deze directe paden dat de waarde- en verwachtingscomponent niet onafhankelijk van elkaar zijn maar onderling correleren (de gestippelde lijn in Figuur 5), dan blijkt de fit van het model ($\text{Chi}^2_{(13)}=22.84$; $p=.044$) wel significant te verbeteren (Delta $\text{Chi}^2_{(2)}=9.46$; $p<.001$). De gepostuleerde correlatie blijkt inderdaad significant te zijn. Het achteraf toevoegen van deze correlatie in beide modellen bij de schoolverlaters leidde *niet* tot een verbetering van de fit. Anders uitgedrukt betekent deze onderlinge afhankelijkheid van beide compo-

nenten bij de langdurig werklozen dat diegenen die een hoge succesverwachting hebben een baan ook belangrijk vinden, en andersom dat diegenen die zichzelf weinig kans van slagen geven, werken ook niet zo belangrijk vinden. Deze wederzijdse afstemming van waarde en verwachting kan wellicht als een aanpassings-strategie geïnterpreteerd worden die voortvloeit uit een reductie van cognitieve dissonantie: "Als ik weinig of niets van het solliciteren te verwachten heb, doe ik er beter aan werk ook maar niet zo belangrijk meer te vinden". Kenmerkend is dat een dergelijke proces zich pas op de zéér lange termijn na minimaal twee jaar werkloosheid voordoet.

Verder is opvallend bij Studie 2 dat de verwachting ten aanzien van het vinden van een baan de motivatie positief beïnvloedt (de met ^c aangeduide coëfficiënten in Figuur 5). Bij de school-verlaters die één jaar zonder baan waren (T₃) was de betreffende padcoëfficiënt (.23) net niet significant. Dit duidt er op dat de verwachtingscomponent belangrijker wordt voor de motivatie om een baan te zoeken *naarmate de werkloosheidsperiode langer duurt*. Diegenen die een geringe verwachting hebben geven het solliciteren in de loop van de tijd steeds meer op. Dit vormt een aanwijzing voor het terugtrekken van de arbeidsmarkt, zoals we dat eerder tegenkwamen in Engels onderzoek bij lager geschoolden. Opvallend is ook dat de waarde die men hecht aan betaald werk enigszins aan motiverende kracht inboet. Dit kan in dezelfde richting worden geïnterpreteerd: men schikt zich in de realiteit van een leven zonder werk. Zelfs indien men veel belang hecht aan werk leidt dit er niet in alle gevallen toe dat men intensief blijft solliciteren. Tenslotte is er in Studie 2 sprake van een zwakke positieve indicatie met betrekking tot de gefrustreerde motivatie hypothese. Van een echte ondersteuning is geen sprake omdat de padcoëfficiënt (.15) niet significant is ($t(110)=1.43; p<.20$).

V. *Conclusie en discussie*

Uit een beschrijving van het niveau en het beloop van psychische klachten blijkt dat de werklozen als groep duidelijk te onderscheiden zijn van de werkenden. Dit geldt zowel voor de schoolverlaters als voor de langdurig werklozen.

De waarde-verwachtingsbenadering geeft helaas weinig inzicht in de processen die hieraan ten grondslag liggen. De gefrustreerde motivatie hypothese vormt hierbij de achilles-hiel. Er werd slechts één minimale - niet significante- aanwijzing gevonden die in deze richting wijst. Indachtig de "aangeleerde hulpeloosheid" theorie (Abramson, Seligman & Teasdale, 1978; zie ook de bijdragen van Albersnagel en van den Bout in deze bundel) zou kunnen worden vermoed dat de richting van de causaliteit in

ons waarde-verwachtingsmodel niet klopt. Immers, de "aangeleerde hulpeloosheid" theorie veronderstelt dat psychische klachten zich met name uiten in een verminderde motivatie. Wellicht dat daarom de pijn van klachten naar motivatie getrokken moet worden in plaats van andersom. De redenering daarbij is duidelijk: iemand die zich psychisch niet lekker voelt zal niet erg gemotiveerd zijn om te solliciteren. Toetsing van een dergelijk aan de "aangeleerde hulpeloosheid" theorie ontleend LISREL-model, waarbij de bewuste pijn dus werd omgedraaid, leverde echter geen betere resultaten op. Hieruit kan worden afgeleid dat psychische klachten de intensiteit van het baan-zoek gedrag dus niet beïnvloeden. Dit komt overeen met de bevindingen van Feather en Davenport (1981), die eveneens geen positieve aanknopingspunten voor de "aangeleerde hulpeloosheid" benadering konden vinden. Tegelijkertijd echter vonden deze beide onderzoekers wel een samenhang tussen depressieve gevoelens en een gefrustreerde hoge motivatie bij lager opgeleide schoolverlaters.

Het model slaagt er wel in om de intensiteit van het baan-zoek gedrag te verklaren vanuit een combinatie van succes-verwachting en waarde die men aan een baan hecht. Overigens blijkt de waardecomponent steeds van een groter belang dan de verwachtingscomponent. Ook Feather en O'Brien (1987) vonden een dergelijke dominantie, zonder daar overigens een plausibele verklaring voor te kunnen geven. De succesverwachting speelt aanvankelijk geen enkele rol bij het verklaren van de motivatie om een baan te zoeken, maar het belang ervan neemt toe als de werkloosheid langer duurt. Niet alleen in kwantitatief opzicht, maar ook in kwalitatief opzicht. Bij de langdurig werklozen is de succesverwachting niet langer meer onafhankelijk van de waarde die men hecht aan een baan. Waarde en verwachting worden op elkaar afgestemd. Dit kan als een aanpassingsstrategie gezien worden. In dit licht moet ook het feit geïnterpreteerd worden dat het aantal sollicitaties bij deze groep afneemt van gemiddeld twaalf tot tien per jaar ($t_{(109)}=4.21$; $p<.001$), terwijl de psychische gezondheid juist toeneemt.

De waarde-verwachtings benadering heeft ons laten zien dat er zich bij werkloze schoolverlaters en langdurig werklozen verschillende processen afspelen. De schoolverlaters reageren op hun werkloosheid met een versterkte motivatie om een baan te zoeken, daartoe in de eerste plaats gedreven door het belang dat ze aan een baan hechten. Een dergelijke reactie staat wel bekend als motivationele "reactance" (Brehm, 1966). Bij de langdurig werklozen doet zich een heel ander fenomeen voor; zij trekken zich terug van de arbeidsmarkt in een poging zich aan te passen aan een werkloos bestaan. Opmerkelijk is daarbij wel dat dit terugtrekken zich pas na een relatief lange periode voordoet. Ullah en Banks (1985) stelden een dergelijke tendens al na gemiddeld een half jaar vast bij jonge Britse werklozen. Het is denkbaar dat het opleidingsniveau hier een rol bij speelt. De onderzochte Engelse werklozen waren namelijk laag geschoold.

Hoger geschoolden blijven kennelijk langer actief op de arbeidsmarkt.

Of men nu op werkloosheid reageert met een verhoogde motivatie om en baan te zoeken, zoals de schoolverlaters deden, of door zich terug te trekken van de arbeidsmarkt, zoals bij de langdurig werklozen, voor de psychische gezondheid maakt het allemaal niet veel uit. In beide gevallen is er geen sprake van een sterke toename van psychische problemen. Dit is jammer voor het op de waarde-verwachtings benadering gebaseerde model, maar niet voor de werklozen.

Literatuur

- Abramsom, L.Y., M.E.P. Seligman & J.P. Teasdale (1978). Learned helplessness in humans: Critique and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology*, 87, 49-74.
- Arrindell, W.A. & J.H.M. Ettema (1986). *Handleiding SCL-90*.
- Lisse, Swets & Zeitlinger.
- Briscoe, M. Sex differences in psychological well-being. *Psychological Medicine*, Monographs, 12 (Supplement 1).
- Brehm J.W. (1966). *A theory of psychological reactance*. New York: Academic Press.
- Feather, N.T. (Ed.) (1982). *Expectations and actions: Expectancy value models in psychology*. Hillsdale: Erlbaum.
- Feather, N.T. (1988). From values to actions: recent applications of the expectancy-value model. *Australian Journal of Psychology*, 40, 105-124.
- Feather, N.T. & P.R. Davenport (1981). Unemployment and depressive affect: A motivational and attributional analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 422-436.
- Feather, N.T. & J.G. Barber (1983). Depressive reactions and unemployment. *Journal of Abnormal Psychology*, 92, 185-195.
- Feather, N.T. & G.E. O' Brien (1987). Looking for employment: An expectancy-value analysis of job-seeking behaviour among young people. *British Journal of Psychology*, 78, 251-272.
- Jöreskog, K.G. & D. Sörböm (1984). *LISREL VI: Analyses of linear structural relationships by maximum likelihood, instrumental variables and least squares methods*. Mooresville: Scientific Software.
- Schaufeli, W.B. (1986). De individuele gevolgen van werkloosheid: Kritische kanttekeningen bij empirisch onderzoek. *Gedrag en Gezondheid*, 14, 68-75.
- Schaufeli, W.B. (1988). *Unemployment and psychological health: An investigation among Dutch professionals*. Dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Ullah, P & M.H. Banks (1985). Youth unemployment and labour market

withdrawal. *Journal of Economic Psychology*, 6, 51-64.
Warr, P.B., M.H. Banks & P. Ullah (1985). The experience of unemployment among black and white teenagers. *British Journal of Psychology*, 76, 75-88.